Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/7

KARAHANLILARIN HÜKÜMDAR SÜLALESİ ÜZERİNE

On Emperor Family of Karakhanids

Yusufcan YASİN[*]

Özet

18. yüzyılın son yarısından bu yana ilim sahasında Karahanlıların hükümdar sülalesinin hangi Türk kavminden çıktığı meselesi çok tartışılan bir konudur. Buna rağmen, bu konu hala kesin bir sonuca ulaştırılmamıştır. Bu hususta en çok tartışılan tezler Uygur, Karluk ve Yağma tezleridir. Hatta kimilerine göre Karahanlılar Oğuzlar tarafından kurulan bir devlet olarak tanıtılıyor. Bundan başka, Karahanlıları birçok Türk boyunun müşterek olarak kurdukları da ileri sürülmektedir. Söz konusu çalışmamızda, Çin kaynakları, İslam coğrafyacılarının eserleri ve Kaşgarlı'nın verilerinden hareketle Karahanlıların hükümdar sülalesinin Uygurlardan çıktıkları ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Karahanlılar, Uygurlar, Kaşgarlı Mahmud.*

Abstract

The topic on where the ruler of the Karahanli dynasty has originated have been a popular debate since the last half of 18th century. However, this topic have not reached definite conclusion to this day. Research and discussions were made on Uyghur, Karluk and Yaghma Turks. Evidences show that Karakhanids were the descendants of Oghuz Turkic tribe. Also, it is claimed that many Turkic tribes constituted commonly Karakhanids. In this work, it is asserted that emperor family of Karakhanids was derived from Uyghurs, with reference to Chinese sources, works of İslamic geographer and Mahmut Kashkari's data.

Keywords: *Karakhanids, Uyghurs, Kasgharli Mahmud.*

Bilindiği gibi, 18. yüzyılın son yarısından bu yana ilim sahasında Karahanlıların hükümdar sülalesi meselesinde çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Uygur, Karluk, Yağma, Çigil, Türkmen, Göktürk, Türkeş, Oğuz, Karluk-Yağma, Yağma-Çigil, Göktürk-Uygur, Karluk-Uygur, Karluk-Yağma-Tokuzoğuz gibi. Bu konu üzerindeki araştırmalar muhtelif ülkelerde hala devam etmektedir. Şimdiye kadar ortaya atılan görüşler içinde, Karahanlıların hükümdar sülalesinin menşeini Uygurlara bağlayan bilginlerin sayısı dikkat çekmektedir. Örneğin, J. Deguignes (1756), J. H. Klaproth (1826), J. P.Abel Remusat (1820), Ch. M. Fraehn (1826), J. Reinaud (1848), H. Vambery (1870), W. Radloff (1891), J. Markwart (1912), Abe Takeo (1954), Wang-Re-Fei (1935), Feng-Ch'ia-xing (1958), Li-Fu-Tong (1963), Fan-Wen-Lan(1965), Liu-Yi-Tang (1975), Wang-Zhi-Lai (1977), Tang-Kai-Chian, Wang-Xu-Kai (1984), Gu-Bao(1980), Liu-Zi-Xiao(1985), Wei-Liang-Tao(1986), Chian-Bo-Chuan (1986, 1997), Yang-Sheng-Min (1991), Lin-Gan, Gao-Zi-Hu (1995), İbrahim Mut'i (1996), Xiang-Yan-Bin (1998), Li-Zeng-Xiang (1999), Yang-Fu-Xue (2003), Yü-Tai-Shan

[*] *Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ürümçi-ÇİN, E-posta: mkasgar@126.com.*

(2006) gibi pek çok bilim adamı Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğunu bildiriyorlar.

Karahanlıları Uygurlara bağlayan görüşler Çin'de birçok bilgin tarafından savunulan bir görüş durumundadır, fakat Çinli bilginler bu konuda Kaşgarlı Mahmud'un verilerini dikkate almamışlardır. Çinli bilginler sadece Çin kaynaklarına dayanmakla iktifa ediyorlar, böyle olmasına rağmen, aynı kaynakları iyice taramadan geçiyorlar. Şunu ayrıca dile getirmek icap ediyor ki, Karahanlıların hükümdar sülalesi meselesi ile ilgilinen batı bilim adamları da sadece Arap ve Fars muellifleri tarafından yazılan İslam kaynaklarına dayanmakla münhasır kalarak, Çin kaynakları ve Kaşgarlı Mahmud'un verilerini ihmal ettiklerinden Karahanlıların hükümdar sülalesini Karluklara veya Yağmalara bağlamaktan ileri gidemiyorlar. Türkiye'de de bu tezin bir çok taraftarları vardır. Onlar Kaşgarlı Mahmud'un Karluklar ve Yağmalar hakkında verdiği bilgileri göz önüne almıyorlar veya bu kaynakları iyice gözden geçirmiyorlar. İlk önce şunu belirtmek lâzım ki, Kaşgarlı'nın bu iki kavim hakkında verdiği bilgiler Karluk ve Yağma tezlerini çürütebilecek önemli kaynak sayılır. Bu çalışmamızda, Çin kaynakları, İslam coğrafyacılarının eserleri ve Kaşgarlı'nın verilerine dayanarak Karahanlıların hükümdar sülalesinin Uygurlardan çıktıkları ileri sürülmektedir. Elbette, söz konusu çalışma Karahanlıların hükümdar sülalesinin açığa kavuşmasına yeni bir ışık tutmakla birlikte bu tarihten önce aynı sülaleyi Uygurlara bağlayan tezlerin daha itibarlı bir duruma geçmesine katkıda bulunacaktır.

Çin kaynaklarından 《旧唐书》*(Eski Tang Tarihi)*, 《新唐书》*(Yeni Tang Tarihi)*, 《资治通签》*(Devlet İdaresi İçin Yararlı Olan Umumi Örnekler)*'lere göre, 840 tarihinde Orhun'daki devleti inkıraza uğradıktan sonra her tarafa göç eden Uygurların en büyük kitlesi, yani Buyruk Sabçi (Savci) ve Pan Tekin (Menğlik)'in önderliğinde batıya göç eden 15 Uygur boyu Karluklara sığınmıştır. Bir kısmı Küsen ve Koçu'da yerleşmiş, diğer bir kısmı Tibetlerin (Kansu'da) tabiyetine geçmiştir. 13 boydan meydana gelen dördüncü gurup ise, Çin'in kuzey sınırlarına inmiş. Beşinci ve küçük bir gurup da Uygurların eski köle çobanları olan doğudaki Moğol kabilelerine sığınmıştır.[1] Böylece, Çin'in kuzey batı kesimlerine ve İç Asya'ya göç eden Uygurlar, yerleştiği bölgelerde yeniden devletler kurup Türk tarihinin yeni bir dönemini açarlar. Bunlardan Yedisu bölgesindeki Karluklar arasına sığınan ve Uygurların en büyük kitlesini teşkil eden grup, Karlukların elinden hâkimiyeti alarak Karahanlılar devletini kurmuştur. Basmıllar ile birlikte Uygurlarla iş birliği yaparak Göktürk Kağanlığına son verip Ötüken Uygur devletinin kuruluşunda büyük bir güç gösteren Karluklar, 745 tarihinden sonra Uygurlarla hâkimiyet mücadelesine girişmiş ve nihayet mücadelesini kaybedip batıya doğru çekilmiş ve 766 tarihinde On Ok bölgesinde Türgişlerin hâkimiyetini ele geçirip müstakil bir Karluk devletini kurmuşlardır. 790-812 yılları arasında Karluklar ile Uygurlar arasında şiddetli savaşlar olmuştur. İlk önce Tibetlerle ittifak yapan Karluklar Beşbalık'ın kuzey tarafındaki Kağan Stupa'ya saldırı yapmış ise de sonra Uygurlar tarafından büyük bir bozguna uğratılmış ve Karluk-Tibet ittifakı da tarumar edilmiştir. Bilhassa, 808-821 yıllarında Uygurların tahtında oturan Alp Bilge Kağan, Karlukları tekrar mağlup ederek Fergana'ya kadar uzanan bölgeyi ele geçirmiş ve Karluk reisine İdug Bilge Yabgu unvanını vermiştir. Ayrıca, Issık Köl bölgesine ordusunu yerleştirip, o mıntakalarda oturan Karluk kabilelerini bizzat idare etmiştir, yine aynı bölgeyi Uygur aristokratlarına tımar olarak vermiştir. Bu durum Uygur devletinin

---

[1] 刘昫撰《旧唐书》（卷一百九十五、回鹘传）, 北京, 1975年, 中华书局, 5213页; 欧阳修宋祁等编《新唐书》(卷二百一十七下, 回鹘下）, 北京, 1975年, 中华书局, 6130-6131页; **司马光撰**《资治通签》(卷二百四十六), 北京, 1976年, 中华书局, 7947页; Ow-Yang-Xiu / Song-qi, *Yengi Tangname*, Ürümçi, 2010, Şincang Helk Neşriyati, s. 788; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I , İstanbul, 1971, Millî Eğitim Basımevi, s. 106; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesiklarına Göre)*, Ankara, 1987, Ankara Üniversitesi Basımevi , s.28-29.

inkıraz bulduğu 840 yılına kadar devam etmiştir.[2] Bundan anlaşıyor ki, Uygurların 15 kabileden müteşekkil olan büyük bir kısmının Karluklar arasına çekilmesindeki asıl sebep, orada hâkimiyetini yeniden teşkil etmesine elverişli olan bir siyasî ve içtimaî şaraitın çoktan hazırlanmış olmasıdır. Nitekim batıya göç ettikten sonra Uygurlar, hiç bir çatışmaya girmeden Karluklardan hâkimiyeti ele almıştır.

Çin kaynaklarında 840 tarihinde Uygurlarla Karluklar arasında bir çatışmanın olup olmadığına ilişkin kayıtlara rastlamıyoruz. Bu tarihten sonra Karluklar Çin kaynaklarında önemli bir siyasî teşekkül olarak değil, sadece bir boy olarak geçiyor. Karahanlılar devletinin hüküm sürdüğü dönemde (840-1212) de Karluklar, kabile teşkilini muhafaza eden ve çoğunlukla göçebelik ile yaşamını sağlayan bir boy olarak varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca Çigiller ile birlikte Karahanlıların ordusunda önemli bir yer tutmuştur, ama Karluklar ara sıra Karahanlılara karşı başkaldırmak ve yabancı kavimlerle iş birliği yapmaktan da çekinmemiştir. Kısacası, Karahanlılar Karluklar arasına sığınan Uygurlar tarafından kurulmuş bir devlettir. Bunu aşağıdaki kayıtlardan öğrenebiliyoruz.

Karahanlıların hükümdar sülalesinin Uygurlardan çıktıklarını açık olarak gösteren bir kayıt 《金史》(*"Çin Devleti Tarihi"*)'dir. Bu belgede şöyle yazılıdır: "Da-ding saltanat devrinde (1161-1189) Uygurlardan başta İslam olmak üzere üç kişi Güneybatı Mahkemeye gelerek ticaret yaptılar. Onlar şöyle diyor: Bizim memleket Uygurların Zokufan kabilesinin elindedir. Yaşadığımız yer, Kuz Ordu adı verilen bir şehirdir. Burada eskiden silah kullanılmaz ve ahaliler çiftçilik ile geçinirler, elde edilen ürünlerin onda birini devlete teslim ederler. Az önce Kitanların yaptığı hücumlara dayanamadık. Bu nedenle, onlara boyun eğmeye mecbur olduk."[3] Söz konusu kayıtlarda Uygurların Zokufan kabilesi yerleşen ve Karahanlıların başkentlerinden biri olan Kuz Ordu'nun Kıtanların eline geçmiş olduğu göz önünde tutulmuş. Bu olay, 11. yüzyılın 30'lu yıllarında vuku bulmuştur. Bu tarihten sonra Kuz Ordu Kitanların Başkenti olmuştur. 《宋史》(*Sung Sülalesi Tarihi*)'nin Orta Asya ve Türklerle ilgili bir bölümünde şöyle kayıtlıdır: "Geçmiş çağlarda Tang sülalesi döneminde İmparator, prensesi Uygur Kağanı ile evlendirmiş. Bu yüzden, Uygur kağanları Orta İklim'nin İmparatorlarına 'dayı' adını vermiştir. Sarayda her defa hediyelik verirken veya ferman çıkarırken 'yeğenim' diyorlardı. Bu, Beş Sülale devrinden sonra da aynı şekilde devam etmiştir."[4]

Aynı Çin yıllığının bir başka yerindeki kayıtlara göre, 1081'de Udun(Hoten)'da oturan Karahanlılar Hanı, kabile şefi Aşin'in vasıtasıyla gönderdiği bir mektupta Sung impratoruruna 'dayı' diye hitap etmiştir.[5] Udun, 11. yüzyıların başlarında (1005/1006 tarihlerinde) Yusuf Kadır Han tarafından Karahanlıların topraklarına ilhak edilmiş bir memlekettir. Bu tarihten sonra orada oturan Karahanlı hükümdarlarına Çin kaynaklarında 'Karahan Kralı' (黑汗王) adı verilmeye başlar: "Da-zhong Hsiang-fu saltanat devrinin ikinci yılı (1009) Udun devletinin Karahan Kralı yerel ürünleri hediye etmek için Uygur Boyla Sağun gibi kişileri saraya gönderdiler."[6] Karahanlılara bağlı olan Udun hükümdarının dış ilişkilerde, kendisini temsil eden kişileri hep Uygurlardan seçmesi, Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduklarından ileri geliyor. Bu düşünceyi aşağıdaki kayıtlar

---

[2] 欧阳修 宋祁等编《新唐书》(卷二百一十七下, 回鹘下), 6134-6135页; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 1.baskı, Ankara, 2004, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.70-71.

[3] 脱脱 撰《金史》(卷一百二十一 列传 第五十九), 北京, 1975年, 中华书局, 第2637页.

[4] 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》（脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传）乌鲁木齐, 2010年, 新疆大学出版社, 第452页.

[5] 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》（脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传）, 第448页.

[6] 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》（脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传）, 第447页.

da teyit ediyor: "Başlangıçta, Uygurlar batıya doğru göç etmişlerdi ve kavimler dağınık olarak yerleşmişlerdi. Bu nedenle Gan-chou'da Ke-Han-Wang (可汗王), Koçu'da Ke-Han-Wang (克韩王), Hsin-fu-chou (yeniden dönüşülmüş vilayet)'da Hei-Han-Wang (黑韩王) vardır, bunların hepsi Uygur neslinden geliyor."[7] Aynı belgede farklı Çince karakterle Ke-Han-Wang, Ke-Han-Wang ve Hei-Han-Wang şeklinde geçen adların Türkçede Karahanlı Kralı veya Hakaniye Kralı anlamında gelen bir sözün değişık şekillerinden ibaret olduğu bilinmektedir. Bahsedilen üç yerden sonuncusunun Udun krallığının başkenti olduğu kesinlikle tespit edilmektedir.[8] Anlaşılıyor ki, "dayı'' ve "yeğenim" sözü, 8. yüzyılın 60'li yıllarından itiban Uygurlar ile Çinlilerin dış ilişkilerinde sık sık kullanılan ve geleneksel bir hürmet sözü durumuna gelen ve Karahanlılar döneminde de devam eden diplomatik bir ibare olmuştur. Bu nedenle, Karahanlılar adına Udun topraklarını idare eden hükümdar da Çin ile temasa geçerken aynı ibarenin kullanılamasını tercih etmiştir. Ancak Çin saraylarının Karluklar ve Yağmalarla ilgili belgelerinde böyle bir tabir geçmez, üstelik bu kavimlerle Çin sarayları arasında hiç bir zaman sıhriyet bağı da kurulmuyor. Bütün bu belgeler, Karahanlı hükümdar sülalesinin Orhun'daki Uygur devletinin hanedan soyundan geldiğini gösteriyor.

Uygurlara "Toğuzğuz"' adını veren İslam kaynaklarından *Hudüd al-ālam*'da kayıtlı olan şu bilgi de çok dikkat çekicidir: "Bu ülkenin doğusunda Çin ve güneyinde kısmen Tibet ve Karluk ülkeleri bulunur. Kısmen batısında ve kuzeyinde de sadece Kırgız ülkesi vardır. Toğuzğuz ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Aslında onlar kalabalık bir topluluktur. Eski zamanlarda Türkistan'ın hükümdarları Toğuzğuzlardan çıkardı. Onlar silahları çok, savaşçı insanlardır."[9] 982'de telif edilen bu eserdeki aynı kayıtta geçen "Eski zamanlarda Türkistan'ın hükümdarları Toğuzğuzlardan çıkardı" ibaresi, yüzyıllardır Orta Asya'da kurulan devletlerin, bilhassa Karahanlılar başta olmak üzere Türkler tarafından kurulan çeşitli devletler ve beyliklerin hükümdar sülalesinin Uygurlardan geldiklerini göstermekten başka şey değildir. Bunu aynı eserin Yağmalara tahsis edilen bölümü doğrulamaktadir: "Yağmalar güçlü, kuvvetli ve savaşçı bir topluluktur. Çok da silahlara sahiptirler. Hükümdarları Toğuzğuz (Uygur) hanedanındandır. Kaşgar Çin'e dâhildir, ancak Kaşgar, Yağma, Tibet, Kırgız ve Çin arasında bir hudud şehridir. Hâkimlerı eski zamanlarda Karluk veya Yağmalardan idi… Bulaklar (Bulakiyânlar) Yağmalardan olup Toğuzğuzlar ile karşık bir halde yaşar... Hirgili Bartuçlulara ait büyük bir köydür. Burada Yağmalar, Karluklar ve Toğuzğuzlar olmak üzere üç cins Türk yaşar."[10]

Minorsky'e göre, Yağmalar bölgesi, Kaşgar'dan Fergana vadisine kadar olan sahaları kapsıyordu. Bu bölgenın sınırları içinde kalan Kaşgar, 893'den sonra Karahanlıların bir başka başkenti oluyor ve 960 senesinde burada Karahanlılar İslâmiyeti devlet dini olarak ilan ediyor. Burada, yazar Kaşgar'ın eski hâkimlerinin Yağma veya Karluklardan olduğunu bildirmiş ise, artık Yağmaların "hükümdarları Toğuz Ğuz (Uygur) hanedanındandır" demekle Uygurlardan olan hükümdarların Yağmaların başına geçtiklerini işaret ediyor. Elbette bu, Karahanlıların hükümdar sülalesi Uygurlardan çıkmış demekten başka bir anlama gelmez. Bundan başka, aynı kitapta Kaşgar civarlarında Toğuzğuzların yaşamakta

---

[7] 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》（脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传）, 第454页.

[8] 冯家昇，程溯络，穆广文编著《维吾尔族史料简编》（修订本） 上册，民族出版社 ，1981年, 第45页。魏良弢 著 《中国历史：喀喇汗王朝西辽史》, 人民出版社, 2010年, 北京, 第34页.

[9] Ablet Nordun Haz, *Ḥudüd al-ālam(Dunyanin Çıgra-Pasilliri)* , 2003, Keşker Uyğur Neşriyati, s.116; 佚名/著 王治来/ 译注《世界境域志》, 上海古籍出版社, 2010年, 第68页; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2.baskı , Ankara, 2001 Türk Tarih Kurumu Basımevi s.62; Faruk Sumer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994 , s.40.

[10] Ablet Nordun Haz., *a.g.e*, s. 120; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.63. 119; Faruk Sumer, *a.g.e*, s.72-73.

olduğundan bahsedilmesi de çok dikkati çeken bir husustur. Kitabın Karluklara ait bölümünde ise "Barsgan–deniz (Isık Köl) kıyısında mamur, zengin bir şehirdir. Oranın beyi Karluk ise de halkı Toğuzğuzların tarafdarlığını güder. Camğar – Çöl kıyısında, küçük bir şehirdir. Burası eskiden Karluklara ait idi. Şimdi şehir Toğuzğuz meliki adına idare edilir"[11] şeklinde geçen tanımlamalar vardır. Wei-Liang-tao'nun fikrine göre, Camğar'ın bulunduğu yer Isık Köl civarında olmalıdır.[12] Bu da, Uygurların en büyük kitlesinin 840 senesinde Yedisu bölgesine gelip yerleşmesiyle 776'den sonra buralarda hüküm sürmekte olan Karluk devletini kendine bağlamış olduğunu gösteren bir bilgidir.

Diğer İslam kaynaklarında, yani 956 tarihinde ölen Mes'ûdî'nin yazdığı *Muruc el–zeheb*'de Tokuz Oğuzlar (Toğuzğuzlar) çok geniş sahalara yayılan güçlü bir kavim olarak tanıtılır. Mes'ûdî şöyle yazıyor: "Tokuz Oğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır. Bu güne, 332 (943) yılına kadar Türkler arasından, onlardan daha kuvvetli, kudretli, memleketi iyi idare edenler çıkmamıştır. Bunların hükümdarı Irhân, dinleri ise Mâni dinidir. Türkler arasında bunlardan başka Mâni dinine inananlar yoktur."[13] Hemen bahsedilmesi icap eden bir nokta daha var ki, Mes'ûdî'nin aynı kitabının Çince yayımlanan nüshasında yukarıda adı geçen "Irhan" kelimesi geçmiyor, onun yerini "Uygur Hanı" almış, yani "Onların hükümdarına Uygur Hanı (Uyghurhan) unvanı verilir"[14] şeklindeki bir ifade geçer. Burada Mes'ûdî Karahanlılara ait olan toprakları, hükümdarına "Uygur Hanı"adı verilen Toğuzğuz devletinin bir bölgesi olarak göstermekle, Koçu devleti ve Karahanlıların her ikisinin Uygurlar tarafından kurulan devletlerden ibaret olduğunu belirtmiş oluyor. Eserini yazdığı 943 senesinde Karahanlılarda İslâmiyet daha tam olarak yayılmıyordu ve 763'ten sonra bir saray dini olan Mâni dini de hala nüfuzunu muhafaza ediyordu. Bu nedenle, Mes'ûdî bu kadar geniş sahalarda yayılan Uygurları inanç bakımından sadece Mâni dini mensupları olarak tanıtmakla yetinmiş olabilir.

Çince ve Farsça kaynaklardan bilindiği üzere, Karahanlılar döneminde devletin çeşitli bölgelerinde Uygurlar vardı ve gittikçe çoğalmışlardı. Mavreünnehir'de yerleşen birçok İranlı kavimleri de assimilasyon ederek Uygur adı altınaa toplamışlardı. Bu durum 12. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren daha hızlanmış ve Türk adı gibi müşterek bir ad olma hüviyetini kazanmışlardı. 13. yüzyılda Mançurya'dan ve Çin'den Orta Asya'ya gelen Chiu-Chu-ji, Wu-Gu-Sun Zhong-Duan, Chang-Di, İli nehri vadisi, Yedisu, Mavreünnehir'de pek çok sayıda Uyguru görmüştür. Bundan başka, gittiği her yerde onları Uygur reisleri karşılamışlardı. Liu-qi'nin Wu-Gu-Sun Zhong-Duan'in söylediklerine istinaden yazdığı 《北使记》(*'Kuzey'deki Elçilik Hatırası)*nda şöyle kayıtlar vardır: "Onlara ve İslâm dinine inanan diğer kavimlerin hepsine *Uygur* adı veriliyor. Eski çağlarda onlara *Müslüman Uygurlar*, *Herat Uygurları*, *Hindi Uygurları* adı da verilmiştir. Sadece bununla kalmamış, aynı zamanda Kara Hıtayların hüküm sürdüğü tüm Orta Asya toprağına *Uygurlar Memleketi* adı verilmiştir."[15] Bundan anlaşılıyor ki 840'te batıya ve güneye doğru göç eden Uygurlar önceleri Küsen, Koçu, Gen-chou'da, Çu ve Talas vadisinde yeniden toparlanmış ve sonraları yavaş yavaş genişleyerek batıda Horasan'daki Herat ve güney taraflarına, kuzeyde Mavreünnehir'in iç bölgelerine, doğuda ise Kansu'nun doğusuna kadar olan geniş coğrafyaya yayılmışlar ve aynı bölgelerde mehtelif devletleri kurmuşlardır. Karahanlılar aynı devletlerden biridir.

Buraya kadar bahsettiğimiz hükümdar sülalesi meselesi hakkında Kaşgarlı Mahmud da çok değerli bilgileri veriyor. Şunu ayrıca belirtmek icap ediyor ki, sadece Kaşgarlı'nın

---

[11] Ablet Nordun Haz, *a.g.e*, s. 125; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s . 66; Faruk Sumer, *a.g.e*, s.59.
[12] 魏良弢 著《中国历史 : 哈啦汗王朝 西辽》, 北京, 2010年, 人民出版社, 第40页.
[13] Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s. 44.
[14] [古代阿拉伯] 马苏第 著《黄金草原》, 西宁, 1998年, 青海人民出版社, 第174 页.
[15] Wang-Zhi-Lai, *Ottura Asya Tarihi*, Ⅱ, Ürümçi, 1999, Şincang Helk Neşriyati, s. 163.

verdiği bilgilere dayanmak suretiyle Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğunu söylemek de mümkündür.

O. Pritsak'ın araştırmaları sonucunda belli olduğu gibi Kaşgarlı Mahmud, Karahanlıların hükümdar sülalesinden gelen ve bir saray kavgasından sonra Kaşgar'dan ayrılan ve Türk illerini baştanbaşa gezerek ilerideki çalışmaları için malzemeler toplayan bir bilim adamıdır.[16] Eserinde o, kendisini "soyca en köklüsü" (Atalay I 1985: 4) demekle tanıtmış, bu yolla Karahanlı sınırları içinde yaşayan diğer kabileler ile hanedan sülalesinin çıktığı kabileyi birbirine karıştırmadan ayrı göstermeye önem vermiştir. Bu yüzden, onun verdiği çeşitli bilgiler, Karahanlıların hükümdar sülalesinin tespit edilmesinde en itibarlı kaynaklar arasında gelmektedir. Önce, onun Karluklar ve Yağmalar hakkında verdiği bilgilere göz atalım.

DLT'te, Kaşgarlı, "Karluk: Göçebe Türklerden bir bölüğünün adıdır. Oğuzlardan ayrıdırlar, Oğuzlar gibi Türkmenlerdir" (Atalay I 1985: 473), "Karluk, Türkmenlerden bir bölüktür" (Atalay II 1986: 276). "Bunlar Türkmenlerden bir boydur" (Atalay III 1986: 351) şeklinde tanıttığı gibi, Türkmenler için de "Karluklu Türkmenler" (Atalay I 1985: 86), "Karluk Türkmenleri" (Atalay I 1985: 158) tabirini kullanılmıştır. Kaşgarlı şöyle tarif ediyor: "Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında ى bulunan isim ve fillerin ilk harfini الف e, yahut ج ye çevirirler… öbürlerinin 'yincü' dediğini bunlar 'cincü' derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne 'yuğdu', Oğuzlar ve Kıpçaklar 'cuğdu' derler" (Atalay I 1985: 31). Karluk lehçesinin en belli başlı özelliği "Y"yi "C" olarak telaffuz etmeleridir. Örneğin, diğer bazı Türk kabilelerindeki "yabğu" onlarda "cabğu"dur.[17] Bu dil özellikleri de Kaşgarlı'nın Oğuz ve Kıpçak dili hakkında verdiği bilgilere uymaktadır. Anlaşılıyor ki, Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde Karluklar hala göçebe bir boy olarak yaşıyorlardı, dilleri de fonetik ve gramer bakımından Kaşgarlı'nın "Hakaniye Türkçesi" veya "Türkçe" olarak tanıtan dilden farklılık arz ediyordu ve Oğuz ve Kıpçak diliyle yakınlık teşkil ediyordu. Aynı dönemde Karahanlıların kurucuları ise çoktan yerleşik hayata geçen ve dilleri (Hakaniye Türkçesi veya Türkçesi) edebî dil yerine geçen bir kavim hüviyetini kazanmış oluyordu. Diğer bir taraftan, Kaşgarlı Karluk boyunun hiyerarşisinden da bahsederek şöyle yazmış: "Karluk boyu büyüklerine 'Köl İrkin' denir ki 'aklı göl gibi toplanmış, dolmuş' demektir" (Atalay I 1985: 108), "Sağun: Karluk boyunun büyüklerine verilen bir unkundur'' (Atalay I 1985: 403). "Hakan" tabirini Karahanlılar için karakteristik bir unvan şeklinde tanıtan ve hanedan sülalesinden olan kendisini de "soyca en köklüsü" olarak gösteren Kaşgarlı'nın Karluklardan bahsederken hanedan sülalesi veya kendisi ile Karluk boyu arasında herhangi irtibatın bulunduğundan söz açmaması dikkati çekiyor. Bütün bu verilerden anlaşıyor ki, Karahanlılar sınırları içinde yaşayan Karluklar, göçebelikle geçinen ve büyüklerine ''Köl İrkin'' ve ''Sağun'' unvanını veren bir boydur ve hükümdarlarına "Hakan" ve "Han" diye hitap eden Karahanlı sülalesi ile hiç bir ilişkisi yoktur. Yine şunu dile getirmek lâzım ki, Karluklar ara sıra Karahanlılara karşı başkaldırmak ve yabancı kavimlerler iş birliği yapmaktan da çekinmemiştir. Eğer Karahanlılar Karluklar tarafından kurulun bir devlet zannedilirse, o zaman bu olaylar nasıl açıklanabilir? Neden onlar kendisinin kurduğu devleti himaye etmiyor? Bir kabilenin bir taraftan büyük bir devlet kurup hüküm sürdüğü dönemlerde diğer bir taraftan siyasî bakımdam fazla gelişme gösteremeyen ve reislerine küçük unvanlar verilen bir boy olarak asırlarca yaşaması mümkün müdür? Neden bir kabile bir devlette aynı zamanda iki çeşit mahiyet taşıyan siyasî rol oynuyor? Demek ki, Kaşgarlı'nın verilerinden Karahanlıları Karluklara bağlayan tezlerin doğru bir görüş olmadığı anlaşılıyor.

---

16 *İslam Ansiklopedisi*(''Karahanlılar'' maddesi), 6.cilt, İstanbul, 1968, Millî Eiğitim Basımevi, s.260.

17 S. G. Klyaştorny/T.İ.Sultanof, *Türkün Üç Bin Yılı*, 2.baskı, Istanbul, 2004, Selenge Yayınları, s.115.

Karahanlıların hükümdar sülalesi meselesinde ileri sürülen Yağma tezi de Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler ile çürütülüyor. Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde de İli nehri boylarında oturan Yağmalara yine "Kara Yağma" adı da verilmişti. Ayrıca belirtmek icap eden bir nokta var ki, Kaşgarlı Mahmud Yağmalar için çok karakteristik olan bilgileri veriyor. Örneğin, "İla" maddesi için "bir ırmak adıdır. Türklerden Yağma, Toxsı ve Çigillerden bir bölüğün indiği deredir. Bu ırmak Türk illerinin Ceyhun'udur" (Atalay I 1985: 92) diyen Kaşgarlı, diğer bir yerde Yağma, Toxsı, Çigil boylarını "Ila-İli deresi halkı" (Atalay I 1985: 408) olarak tanıtıyor. Bundan başka, İli nehri ve Talas civarlarını "Yağmalar ili" veya "Yağmalar ülkesi" (Atalay I 1985: 144, 467) adıyla da belirtiyor. Bu, Yağmaların Karahanlı toprakların kuzey kesimlerinde özel bir bölgeyi kendine yurt tutup yaşayan bir kabile olduğunu gösteriyor. Kaşgarlı, Yağmaların kendisine bilinmeyen bazı dil özellikleri ve folkloru hakkında da önemle duruyor. Yağmalar arasında yadacılara da rastlanmaktadır. Bu hususta Kaşgarlı şöyle yazıyor: "yat: bir türlü Kamlıktır (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştur, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü" (Atalay III 1986: 3) . "Biste: Tecimeni evinde konuklayanın ismidir. Tecimen onun evine iner; bu, tecimenin malını satıverir, koyunlarını toplar, onu evinde konuk eder. Tecimen gideceği zaman, on koyunda bir koyun baş alır. Toxsı, Yağma, Çigil kabilelerinde böyledir. Ben gördüm" (Atalay III 1986: 72). "Otuz kelimesinin 'üç' yerinde kullanıldığı da vardır. Ben bunu Yağma ilinde, Kingüt'te işittim. Bunlar 'üç kez içelim' diyecek yerde 'ottuz içelim' derler… Benim yanımda üçer kez içtiler" (Atalay I 1985: 142). Bundan başka, bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse anlamında gelen "Tat" sözünün Uygurları kastetmek üzere kullanılan bir deyim olduğunu da bildiren Kaşgarlı bu hususta söyle yazıyor: "(Toxsı ve Yağma dillerinde) Uygur gavurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim" (Atalay II 1986: 280). "Otran: don, elbise. (bunu Yağma ilinde işittim) (Atalay I 1985: 108). "Mün: çorba. Ben yağma ülkesinde işittim. 'Çorba getir' diyecek yerde 'min keldür' derler ve şehriye çorbası getirirler" (Atalay I 1985: 340). Sihir veya kamlığın bir türü olan yadacılık, ''biste'' ve ''üçer içmek'' geleneği ve Uygurlara verilen "Tat" adı, "Otran", "Mün" gibi terimler, asıl Kaşgarlı Mahmud'a bilinmeyen bir şeylerdir. Kaşgarlı bu şeyleri Yağmalar, Toxsılar, Çiğiller arasında gezerken görmüş ve işitmiş. Eger, Karahanlıların hükümdar sülalesi Yağmalardan çıkmış ise, bu şeyleri hükümdar ailesinden veya Yağma kabilesinden gelen Kaşgarlı'nın çok iyi bildiği şeyler olması gerekirdi. Oysa Kaşgarlı bunları, onların ülkelerini gezdikten sonra öğrenmiş. Kaşgarlı bu verilerde Kaşgar ile kuzeydeki İli nehri boylarında ayrı ayrı Türk kabilelerinin yaşadığını, Karahanlıların hükümdar sülalesini teşkil eden kabile ile Yağmalar arasında dil ve kültür bakımdan bazı farklı noktaların olduğunu göstermiş oluyor. Bilhassa, Kaşgarlı Karluklara ait verilerinde işaret ettiği gibi, Yağmalar üzerine verdiği bilgilerde de Karahanlı hükümdar sülalesinin çıktığı kabile ile Yağmalar arasına bir çizgi çiziyor. Bu, onların ayrı ayrı iki kabile olduğunu gösteren noktalardır. Bu noktayı Yusuf Has Hacib de desteklemektedir.

Karahanlılarda Kaşgar hükümdarı Hasan b. Süleyman'a ithaf edilen *Kutadgu Bilig*'de, aynı dönemde veya bu tarihten önce yaşayan tecrübeli Türk devlet adamlarının fikirleri nakledilirken iki yerde "*yaġma begi*" (4947, 1758)nin sözlerinden örnek veriliyor (4947, 1758).[18] Bu nevi fikirleri nakledilen Türk büyükleri arasında "*böke yavġusu*" (5043, 5523), "*ıla atlıġı*" (841, 1629, 2319), "*ıla begi*" (1779), "*ıla erkini*" (4752), "*il kẹnd begi*" (216, 3460), "*uluġ kẹnd begi*" (5354), "*öge buyruḳi*" (2941), "*ötüken beği*" (1962, 2682), "*türk buyruḳi*" (1163), "*türk ḫanı*" (3817), "*uç ordu begi*" (1594), "*uç ordu ḫanı*" (2966,3815) gibi

[18] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II , çeviri : Reşid Rahmeti Arat, 8. baskı, Ankara, 2003, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 134, 357

şahsiyetler de geçiyor.[19] *Kutadgu Bilig*'de Kün toğdı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odğurmış arasında geçen karşılıklı konuşmalarda dile getirilen bu şahsiyetlerin fikirleri, sadece ögüt veya öneri tarzında verilmekle birlikte geçmiş çağlarda yaşayan devlet adamlarının veya Kaşgar'daki hükümdar sülalesinin dışında yetişen diğer Türk beylerinin son nesiller için bıraktığı siyasî tecrübelerden örnekler şeklinde gösterilir. Bütün bu fikirler, edebi yönden ele alınmasına rağmen, Karahanlı hakanları ile Yağma Beği'nin aynı kabileden olmadığının bir işareti olabilir. Öte taraftan, *Kutadgu Bilig*'de de Karahanlı hükümdar sülalesinin Uygurlara bağlı bulunduğunu gösteren izler mevcuttur. Bu cümleden olarak Yusuf Has Hacib'in hükümdara hitab ederken eski Uygur hükümdar unvanlarından birini kullanarak "ayur ay ıḍuḳ ḳut ay edgü törü" (ey aziz ikbâl, ey iyi kanun) demesi de tamamen bununla ilgilidir. Yine bununla ilgili olarak Yusuf Has Hacib, eserinin bir yerinde hükümdara "ey müslüman" anlamında "ey çomak" diye hitab ediyor ki, biz "çomak"ın Buddist Uygurlar tarafından "müslüman" anlamında kullanılan bir tabir olduğunu Kaşgarlı vasıtasıyla biliyoruz.[20]

Yağma adına rastladığımız bir diğer kaynak da *Mücmel el-tavârih*'tir. Bu eserde "Yağma padişahına Buğra-hân derler"[21] şeklinde geçen bir kayıt vardır. Bu, Karahanlıların hükümdar sülalesini Yağmalara bağlayanlar için en kuvvetli delil sayılır. Onlara göre, Karahanlı devletinden başka hiçbir Türk devletinde Buğra-han unvanının kullanıldığı görülmüyor. Gerçekten, Karahanlıların hiyerarşisinde Buğra han unvanı geçiyor. Fakat bu unvan Karahanlıların hükümdar sülalesini Yağmalara bağlamak için yeterli değildir. Asıl, Yağma hükümdarına has bir unvan olduğu bilinen ve sonraları Karahanlıların hiyerarşisinde de görülen "Buğra han" adından da söz açmak da fayda vardır. Kudami'de ve Mukaddisi'de bunlara ait olmak üzere "Uygur hükümdarı Buğra hakan"dan bahsedilir.[22] Hükümdarın, tabiiyetine girmiş bir başka hükümdarın unvanını takınabilmesi Uygurların devlet teşkilinde görülen bir hâkimiyet geleneğidir. Böylece, unvanı alınan hükümdar ve hükümet, Uygur devletinin tabiiyetini kabul ettiği anlaşılırdı. Örneğin, Orhun'daki Uygur devletinin ikinci kağanı mağlup edilen Basmıl hükümdarının "İdikut" unvanını benimsemiştir. Yine Karlukları yendikten sonra "Karluk Kağanı" unvanını da almıştır.[23] Sonra, Buddist Uygur devletinin hükümdarları da Basmılların "İdikut" unvanını kabul ettiği gibi, Karahanlıları kuran Uygur kağanları da tabiiyetine giren Yağmaların "Buğrahan" unvanını almışlardı.

Kaşgarlı, *DLT*'te Karahanlılardan Hakaniyye veya Hâniyye adıyla zikretmektedir. Elbette, Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiler, Karahanlıların kendi devletine Hakaniyye veya Hâniyye adını verdiklerini gösteriyor. Asıl Karahanlıların hükümdar sülasinden gelen ve kendisini "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullanı" (Atalay I 1985: 4) şeklinde tanıtan Kaşgarlı'yı, Karahanlıların hükümdar sülalesinin hangi Türk kavminden çıktıklarını bahsetmeden geçmiş zannetmek doğru değildir. Eserinde o, Oğuz kabilelerinden bahsederken "birincisi ve başları 'kınık'lardır. Zamanımızım hakanları bunlardandır"(Atalay I1985: 55) demekle Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Oğuzların Kınık kabilesi tarafından kurulduğunu göstermiştir.

---

[19] Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I , metin, 2. baskı, Ankara ,1979, Tür Dil Kurumu Yayınları, XXVII.

[20] Yusuf Has Hacib, *a.g.e.* 2003, s. 78. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, Kültür Bakanlığı Yayınları , s. 127.

[21] Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s. 35.

[22] A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I , 3.baskı, İstanbul, 1981, Enderun Kitabevi, s.430, hş 17.

[23] A.Von Gabain, ''Göktürklerin Tarihine Bir Bakış'', *AÜDTCFD*, 1944, II , s.691.

DLT'ten öğrendiğimize göre, Kaşgarlı Karahanlıların hükümdar sülalesi meselesinde çok duyarlı davranmış ve konuya biraz örtülü biçimde değinmiştir, ama bazı yerlerde Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğunu gizlememiştir. Örneğin, "Tüpüt" maddesinde şöyle yazıyor: "Tüpüt: Türk illerinde bulunan kalabalıklı bir kavimdir… Çin ülkesi Tibetin doğu tarafındadır. Batı tarafında Kişmir, kuzeyinde Uygur illeri, güneyinde Hind denizi bulunur" (Atalay I 1985: 355). Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde Karahanlıların sınırları doğuda Küsen'e kadar ve güney doğuda ise Hoten'den geçerek Çerçen civarlarına kadar uzanmıştı. Burası Kaşgarlı'da Çurçan adıyla geçmektedir.[24] Bundan anlaşıyor ki, aynı dönemde toprakları doğuda Çin'den batıda Kişmir'e kadar uzanan Tibetlilerin kuzeydeki komşuları hem Karahanlılar hem de Koçu Uygur devleti olmalıdır. Burada Kaşgarlı, Tibetlilerin "Kuzeyinde Uygur illeri"nin bulunduğunu kaydetmekle Karahanlıların da Uygur devletlerinden biri olduğunu işaret etmiştir.

DLT'te Kaşgarlı'nın en önemle durduğu Türk kavmi Uygurlardır. Kaşgarlı'nın Uygurlar hakkında verdiği bilgiler, diğer Türk kavimleri hakkında sunulan bilgilere nazaran daha çoktur, üstelik bunlar Türk kültür tarihine ışık tutacak mahiyettedir. Kaşgarlı, eserinde Uygurlar ve Uygur kültürü hakkında neden bu kadar önemle duruyor? Kanaatimizce bu, Karahanlıların hükümdar sülalesinin ve Kaşgarlı'nın Uygurlarla olan bağından ileri gelmiştir. Elbette bu konu, Kaşgarlı'da geçen Uygurlar ile ilgili bilgilerinin bir araya toplanıp derinden araştırılması neticesinde açıklığa kavuşacaktır.

Kaşgarlı Uygur maddesinde şöyle diyor: "Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrafil Toğan Tekin babasından hikaye ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve İnan Huzhurend demiş. 'Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz. İstedikleri zaman avlayıp yiyebilirler' demek istemiş ve bu vilayete Huzhur adını verilmiş, sonraları h (خ) harfi elife (الف) çevrilmiştir. Böylece boğazdan gelen harflerin birbirine çevrilip durması olagan şeydir; hele الف in خ ya , خ nın الف e çevrildiği çoktur" (Atalay I 1985: 111-112).

Kaşgarlı Mahmud şöyle davem eder: "Kitabın sahibi Mahmud der ki, bunun içindir ki bizim atalarımız olan beylere Hamir derler; çünkü Oğuzlar Amir diyemezler, الف harfini خ ya çevirerek söylerler. Babamız Türk illerini Samanlı oğullarından alan Beydir; adına Hamir Tekin derler. Uygur kelimesinde gördüğün gibi الف harfi خ ya çevrilmiştir. خ harfi الفharfine çevrilince خُذ kelimesindeki ذ harfi de ى ye çevrilirmiştir. Bu ذ nin ى ye çevrilmesi büyük bir kuraldır. Bundan sonra خُر kelimesindeki خ harfi غ yapılmıştır. غ harfinin خ ya çevrilmesi her zaman olan bir şeydir; nasıl ki Arapçada ختر ve غدرkelimelerinde de böyle olmuştur"(Atalay I 1985 : 112-113). Bilhassa, Kaşgarlı'nın Uygur adının etimolojinden söz açarken Türk illerini Samanlı oğullarından alan beylerin adı üzerine değinmesi çok ilgi çeken bir konudur. Burada, Uygurların askerî seciyelerinden gururla söz açan Kaşgarlı, bu maddeye bir ekleme olarak Karahanlıların büyük askeri zaferlerinden bir örnek göstermekle, Uygurların askeri kabiliyetinin hem efsanevî ve hem de gerçek durumundan somut bir bilgi vermek istemişti. Çünkü Kaşgarlı'nın Uygur adı sebebiyle o beylerden bahsetmesi, Karahanlı hükümdar sülalesinin menşe'inin Uygurlara bağlandıklarından ileri gelmiş olabilir.

Kaşgarlı, eserinde Karahanlılar sınırları içinde Uygur adında bir topluluğun bulunduğundan hiç bahsetmez, ama bu topraklarda Uygurların bulunduğunu bir başka ifadeyle göstermiş oluyor. Önce şunu belirtmek lâzım ki, Kaşgarlı'nın dile getirdiği

[24] *Türkiy Tillar Divani*, I , Ürümçi, 1981, Şincang Helk Neşriyati, s. 567. Tahsin Bağguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları yıllıkı -- Belleten,*1958, s.99.

Uygurlar, Küsen'in doğusunda ve İli Nehri'nin kuzeyinde, Buddizm muhitinde yaşayan ve çok yüksek bir kültüre sahip olan bir topluluktur. Kaşgarlı bu Uygurlara hem milletçi ve hem de ümmetçi düşünce açısından bakıyor. Kaşgarlı milletçi düşünceden baktığı zaman Uygurlardan gurur duyuyor ve "Türk" ile "Uygur" adını eşit anlamda gösteriyor, bu iki kavramı birbirine iç içe bağlıyor. Ümmetçi düşünceden baktığı zaman ise Uygurları kınıyor ve onları "katı kâfirler", "vefasız" ibaresiyle ve "yabancı" anlamında gelen "Tat" sözüyle tanıtıyor, onlara darbe verilmesini öneriyor. Bilhassa, Kaşgarlı İslâm yanlısı olarak Karahanlı sınırları içinde yaşayan Uygurlar ile Buddist Uygurları birbirinden ayrı tutmak istiyor ve Karahanlılar tebası olan Uygurlara ise "Türk" adını veriyor. "Uygur", "Öge" ve "Türkmen" maddelerinde de Türk Hakanı ile Uygurlar ve Uygur memleketi birbirine sımsıkı bağlanan bır tabir olarak geçiyor. Bu efsanelerde Türk hakanından behsedildiği halde bir Türk memleketinden söz açılmıyor, onun yerine bir Uygur memleketi söz konusu oluyor. Kaşgarlı kitabın baş kısmında Türk kavimlerinin yerleştiği bölgeleri batıdan doğuya doğru uzanan bir şekilde gösterirken Uygurlardan bahseder. Bu hususta Kaşgarlı şöyle yazıyor: "Bizans – Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenekdir; sonra Kifçak, Oğuz = Uğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız = Kırgız gelir. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider. Çigil = Çiyil, Toxsi, Yağma, Uğrak, Çaruk=Çarık, Çomul, Uygur, Tanğut, Xitay=Kitay. Kitay ülkesi Çindir. Bundan sonra Tawgaç gelir; orası Maçindir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini şu değerde birer birer gösterdim" (Atalay I 1985: 28). Eserinde "men: ben. Türklerce" (Atalay I 1985: 340) diye gösteren ve yerleştiği bölgelerine göre tüm Türkleri iki kola ayrıyan Kaşgarlı, maalesef burada Hakaniye sınırlarında yaşamakta olan Türk adlı bir kavimden söz açmıyor.

Kaşgarlı'nın bir başka kaydına göz atalım. Bu kayıt şöyledir: "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştanbaşa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belliyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir" (Atalay I 1985: 4) . Rum ülkesine en yakın bölgeden doğuda Maçin'e kadar olan bölgelerde yerleşen Türk kavimlerini sıralarken Türk adlı kavimden bahsetmeyen Kaşgarlı, Türk dili için malzeme toplamak için gezdiği illeri sıralarken Uygurlardan bahsetmiyor, onun yerini ise Türk adlı bir kavim alıyor. "Tengri" maddesinde Uygurlar için "Müslüman bulunmıyan Türkler" (Atalay Ⅲ 1986:377) tabirini kullanması da Türk sözünün dar anlamda Uygurları ifade ettiğini göstermektedir. Bütün bu verilerden şu sonuca varabiliriz ki, asıl Karahanlılar sınırları içinde yaşayan ve özel olarak Türk adı verilen bir kavim bulunmuyor. Bu ise, sadece Kaşgarlı'nın din ayrılığı yüzünden Karahanlılar tebası olan Uygurlara taktıkları bir ad olmalıdır, yani Kaşgarlı Müslüman Uygurları "Uygur" adıyla tanıtmaktan çekiniyor ve onlara "Türk" adını veriyor. Uygurların bu kesimi için Kaşgarlı'nın Türk adını tercih etmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü bu, *Karabalğasun Kitabesi*'nin Soğdca yazılan yüzünde Uygur kağanının kendisini "Ulu Türklerin Dünya Hükümdarı"[25] ifadesi ile tanıtması gibi, Uygurların kendilerine hem Uygur hem de Türk adını vermelerinden ileri geliyor. Diğer bir deyişle, Karahanlılar sahasındaki Müslüman Uygurların kendilerine Türk adını vermesi onların idikut Uygurlarınkinden farklı bir ad kullanmış olduğunu göstermez. Çünkü aynı devirde 'Türk' adının geniş anlamda Türkçe konuşan tüm kavimleri gösterdiğini, dar anlamda ise Uygurlar kastedilerek, Uygur adı ile eşit anlamda kullanılmış olduğunu gösteren birçok delil vardır. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud, *DLT*'nin 'Uygur' maddesinde Uygur adının menşeine ait bir rivayeti söylerken 'Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş' diyerek, 'Uygur hakanı' yerine 'Türk hakanı' ibaresini kullanıyor.

[25] Lin - Gan, Gao -Zi - hu, *Kedimki Uygurlar Tarihi*, Ürümçi, 2000, Şincang Helk Neşriyati, s.655

İdikut Uygur devletinde *Altun Yaruk* ve *Hsüan- Tsang Biyografisi* adlı iki büyük eseri Uygurcaya tercüme eden Beşbalıklı Uygur bilgini Şıngku Seli Tutung kendi diline öncüsünde 'Türk-Uygur Dili', sonuncusunda ise 'Türk Dili' adını vermektedir."[26]

Kaşgarlı Uygur dili üzerine dururken şöyle diyor: "Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahı kullanırlar" (Atalay I 1985: 29), "Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların dilidir. Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş-İrtiş, "Ila-İli, Yamar, Etil-İtil, İdil ırmakları boyunda oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Xakaniye–Hakanlılar ülkesi halkının dilidir" (Atalay I 1985: 30). Sonuncu kaydında Kaşgarlı, Uygur şehirlerindeki dil ile Hakaniye (Karahanlı) ülkesi halkının dilinin doğru (standart) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Bilindiği gibi, *DLT*'de "Türkçe" tabiri iki anlama gelmektedir. Biri, geniş anlamda kullanılan Türkçedir. Bu tüm Türklerin konuştukları dillerdir, diğer biri ise, dar anlamda kullanılan Türkçedir, bu Karahanlılar sahasının esas dilidir. Kaşgarlı'ya göre, Uygurca Türkçenin bir kolu veya bir şivesidir. Kaşgarlı dil maddesinde ilgi çekecek bir hususu belirtmek istemiş ve şöyle yazıyor: "Til: lugat. Uygur tili = Uygur dili, Xıtay tili = Çin dili" (Atalay III 1986: 133). Kaşgarlı Türk şivelerinin ayrılıkları üzerine dururken yukarıda bahsettiğimiz gibi, Karahanlılar sahasının esas diline "Hakaniye Türkçesi" veya "Türkçe" adını verir ve bunun karşılığı olarak Oğuz, Kıpçak dilini göstermektedir. Kaşgarlı, Oğuz, Kıpçak ve Suvar dili başta olmak üzere Argu, Çigil, Yağma, Toxsı, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Hotanlılar, Kenceklerin dillerindeki şive ayrılıklarını yine Hakaniye Türkçesine göre nitelendirmektedir. Ancak bu nitelendirmede Uygurcadan bahsedilmez. Kaşgarlı'nın bu kayıtlarından şöyle iki soru doğmaktadır. Biri, Kaşgarlı "dil" maddesinde örnek için neden Türk dili tabirini kullanmadan onun yerine Türkçenin bir kolu olan Uygurcayı Çin dili ile eşit anlamda kullanıyor? İkincisi, Kaşgarlı Türk şivelerinin ayrılıklarını gösterirken neden Uygurcaya ait özellikleri vermiyor? Bu iki meseleden sonucusun cevabı Uygurların Buddist olduklarından mı ileri geliyor? Elbette böyle değildir. Sorunun en tutarlı cevabı Uygurların kendilerine hem Uygur hem de Türk adını vermeleridir. Karahanlı sahasının ortak ve edebî dilini Uygur dili teşkil ediyor. Bu yüzden, Kaşgarlı Uygurcayı geniş anlamdaki Türk diline temsil ederek Çin dili ile eşit anlamda kullanıyor. Demek ki, *DLT*'de dar anlamda geçen Türk ve Türkçe, Hakaniye Türkçesi terimleri Karahanlılar sahasında yaşayan Müslüman Uygurları ve dillerini gösteriyor. Hem Karahanlı Uygurlarını hem de Buddist Uygurların sahasını bizzat gezerek araştıran Kaşgarlı, aynı sıralamada memleketten ziyade kavmî bir mahiyeti göz önünde bulundurduğu için, onları "Türk" ve "Uygur"dan ibaret iki ad altında göstermeyi lüzumsuz görüyor, sadece Türk adını dile getirmekle iki sahada yaşayan Uygurları ifade etmiş oluyor. Bu, Kaşgarlı'nın başka maddelerde verdiği açıklamalarından da anlaşılıyor.

Muellife göre Türkçeye en yakın bulunanlar Çigil, Toxsı, Yağma, Arğu ve Uygurların şiveleridir. Sonuncu şive haddi zatında Kaşgarlı'ya göre öztürkçe olmuştur.[27] Orhun Yazıtlarında birleşik bir ses olarak "ny" karşılığını ifade eden ses, daha sonraları Uygurcada iki kola ayrılarak "n" ve "y" şivelerini vücuda getirmiştir. Buddist Uygurlar "y" telâffuzunu benimsediği halde Manihey Uygurlar aksine "n"yi tercih etmişlerdi, bununla beraber Maniheyler "y" de kullanmamış değildir. Kaşgarlı devrinin edebi yadigârlarından *Kutadgu Bilig* de "y" telâffuzuna bağlı kalmıştır. Bu suretle çağın hâkim Türkçesi "y"li şivenin esasını teşkil etmiştir.[28] Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki bazı farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca (Hakaniye

---

26 Hemit Tömür, Mirsultan Osmanof , Amine Ğappar, "Kutadğu Bilik'te İpadilengen Edebiy Til Toğrisida", *Şincang İctimaiy Penler Tetkikati*, 1995, II, s. 45. Barat Rejep Haz, *Hemit Tömür İlmiy Makaliliri*, Bei jing, 2006, Milletler Neşriyati, s. 262-263.

27 A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 3. baskı, İstanbul ,1984, Enderun Kitabevi, s.40

28 A.Caferoğlu, *a.g.e* , II, s. 36.

Türkçesi) gramer bakımından aynı dildir; tek ve ortak bir yazı dilidir.[29] Bu durumu Ahmet Caferoğlu şöyle anlatmaktadır: "Dil ve kültür bakımından Kaşgarlı'nın, eserinde Karlukları ihmal edip, onlara nispetle Uygurlara ehemmiyetlice bir yer verişi, Karahanlı devletinin resmi şivesi olan Hakaniye = Kaşgar Türkçesinin, Uygur şivesine yakın olduğunu göstermektedir. Zaten Kaşgarlı'nın Uygur şivesi hakkındaki tarifi ile Hakaniye Türkçesi hakkındaki tarifi arasında göze çarpacak derecede büyük bir yakınlık vardır. Mesela, divan'da Uygur şivesi öztürkçe olarak tarif edildiği gibi, Hakaniye Türkçesi de hem öztürkçe, hemde Türkçenin zarifi ve korrekti olarak izah edilmiştir. Bu takdirde her iki Türk şivesi, Hakaniye Türkçesi adı altında birleştirilmiş olmaktadır. Coğrafi saha itibariyle bu şive, bilhassa, Balasağunla Kaşgar gibi Türk kültür merkezlerinin resmi dili olmuştur. Elimizde bu şiveyi gramer bakımından karakteze edecek *Kutadgu Bilig*, *Atabetül-Hakayık* gibi mühim eserler vardır ki, bunların şivesi ufak tefek mahalli hususiyetler istisna tutulursa, tamamiyle İslâm olmayan Uygurların şivesiyle aynı olup asıl Çağatay şivesinin teessüsüne kadar, Orta Asya Türk edebiyatının müşterek edebi Türkçesi olmuştur.[30] Buna ilave olarak şunu belirtmek istiyoruz ki, Hakaniye Türkçesinin fonem sistemi diğer Türk şivelerine nispetle Çağdaş Uygurcaya en yakındır. Leksikoloji meselesine gelince, söz konusu dil ile Çağdaş Uygurcanın temel söz varlığı da tamamiyle aynıdır. Gramer bakımından da aynı dil Çağdaş Uygurcaya en yakındır, bilhassa yapım ve çekim ekleri, fiil dereceleri ve cümle yapısı bakımından iki dil arasında fazla bir farklılık yoktur.[31] Bütün bu verilere göre, Hakaniye dilinin Uygurcanın İslam mühitindeki bir varyantı olduğunu ve bunların bir dil olarak *DLT*'nin temelini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Agâh Sırrı Levend bu durumu şöyle ifade eder: "Orta Asya edebi lehçesinin esası Uygurcadır. Uygurca İslâmlığın kabulünden sonra, Karahanlılar devrinde yazı dili olarak hakaniye Türkçesi adını almış ve Kaşgar merkez olmak üzere Doğu Türkistan (Şin cang-y)ın belli başlı şehirlerinde ilk ürünlerini vermeğe başlamışlardı."'[32]

Kaşgarlı'nın Uygurlarla ilgili olarak verdiği pek çok maddede Karahanlı sınırları içinde yaşayan ve İslâm dinine inanan bir bölük Uygurun bulunduğunu da işaret etmişti. Kaşgarlı'nın Uygur yazısı hakkında verdiği bilgiler bu hususta çok önemli bir kayıttır. O, şöyle yazıyor: "Bunlar – kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere -24 harften ibaret olan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Söylediklerim şehir halkıdır"' (Atalay I 1985: 38). Bu yazılardan öncüsünü Kaşgarlı, "Kaşgar'dan Yukarı Çin'e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlığları, mektupları – eskiden beri – bu yazı ile yazılagelmiştir'' (Atalay I 1985: 10) şeklinde tanıtıyor. Kaşgar'ın batısındaki Türk kavimlerinin saraylarında da, yani, Selçuklular ve Hârezmşahlarda da bu yazının çok itibar kazanmış olduğunu biliyoruz.[33] Kaşgarlı Mahmud'da bir cetveli de verilen aynı alfabenin Türk yazısı olarak vasıflandırılması, bunun tüm Türkler arasında yaygın bir duruma gelen bir yazı olduğundan ileri gelmiş olabilir. Kaşgarlı, burada Uygur yazısının Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar tüm Türk memleketlerinde eskiden geçerli olduğunu bildirmekle birlikte Karahanlıların da kuruluşundan bu yana senetlerini ve resmi mektuplarını aynı yazı ile yazdıklarını işaret ediyor, bilhassa Uygur yazısının devletlerce kullanım sahası için sadece Kaşgar'dan doğuya doğru bir hat çiziyor. Böylece,

---

[29] Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*(*Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla*), 4.baskı, Ankara 2007, Akçağ Yayınları, s.242-243.

[30] A.Caferoğlu, *a.g.e* , Ⅱ, s. 41-42.

[31] Halide Mutî Haz, *İbrahim Mutiî İlmiy Makaliliri* , Bei jing, 2010, Milletler Neşriyati, s.179-180.

[32] Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai*(*Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*), Ⅰ, Ankara ,1995, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 18.

[33] A.Zeki Velidi Togan, *a.g.e*, s.81. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 15.baskı, İstanbul , 2006, Ötüken Neşriyat, s. 65.

bu alfabenin başta Uygur devletleri olmak üzere Kaşgar'ın doğusundaki Türk çerçevesinde kullanımını bildirmek istiyor. Kaşgarlı'nın Karahanlıların ve Buddist Uygurların bu yazıyı kullandıkları üzerinde özel olarak durması, söz konusu yazının ilk olarak hangi Türk kavmi tarafından ortaya çıkarıldığını öğrenmek bakımından çok önemlidir. O halde, Soğd yazısından kaynaklanan ve ilk olarak Turfan'da yaşayan Uygurlar arasında 5. yüzyılda ortaya çıkan[34], sonra Orhun'daki Uygurların kültür hayatında Türk Yazısı (Orkun Yazısı)'dan sonra gelen bu yazı, Kaşgar ve civarlarına yâni Karahanlılar sahasına nasıl yayılmış? 840 tarihinden sonra, Karahanlılar bunu, doğudaki komşusu Buddist Uygurlardan mı alıyorlar? Elbette böyle düşünülmez. 10. yüzyılın başlarında İslâmiyete girmiş olan Karahanlıların, dinî inanç bakımından aralarında katı bir düşmanlık hisleri bulunan Buddist Uygurlardan bir yazı kabul etmesi mümkün görünmüyor. Öyle ise bu yazı Karahanlılar sahasına nasıl yayılmıştır? Kaşgarlı, yukarıda bahsedilen kayıtlarında Uygurların diğer bir yazısı üzerine dururken, "Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygurlar (Kâfirun Uyguriyyun)la Çinlilerden başkası okuyamaz" demektedir. Kaşgarlı'nın dile getirdiği yazının günümüzde Koçu Alfabesi adıyla anılmakta olan yazı olduğu düşünülebilir. Bu hususta Çin kaynaklarında da çok önemli kayıtlar vardır. Kaşgarlı aynı yazı vesilesiyle, "Müslüman olmayan Uygurlar" tabirini kullanıyor. Bu ifadeden biz Karahanlılar sahasında yaşayan ve Müslüman olan Uygur kitlesinin var olduğunu çıkarabiliriz ve Kaşgarlı tarafından "Türk Yazısı" adıyla tarif edilen Uygur yazısının Karahanlılar sahasına aynı Uygur kitlesi, yanı Kaşgarlı'da Türk adı ile dile getirilen Müslüman Uygurlar tarafından getirilmiş olduğu sonucuna varabiliriz.

Eserinde "Uygur" adını önce bir vilayetin, sonra bir kavmin adı olarak tanıtan Kaşgarlı, Uygurların "en katı kâfirler" olduğunu bildiriyor. Ama Kaşgarlı Uygurlardan bahsederken bununla yetinmiyor ve birçok maddede Uygur adını din açısından bir sıfat sözü eklemek suretiyle kullanıyor, yani bu adların Türkçesi "Katı kâfir" ve "Uygur gavuru", "Müslüman olmayan Uygurlar", "Müslüman bulunmayan Türkler", "Uygur Tat" şeklinde geçer. Bu deyimlerle yalnız Uygur toplumundaki Buddistleri değil, aynı zamanda Mani ve Hristiyan dini mensuplarını da ifade etmiş olduğunu düşünebiliriz. Uygurların Buddist olduklarını çok açık bir şekilde dile getiren Kaşgarlı neden birçok yerde Uygurlara dinî inanç ile ilgili olan adları takıyor? Anlaşılıyor ki, Uygurlar konusunda Kaşgarlı'nın bu kadar duyarlı davranması, Karahanlılar sınırlarındaki müslüman Türkleri (Müslüman Uygurları) Buddist Uygurlarndan kesinlikle ayırmak isteğinden ileri gelmiştir.

Karahanlılar ile Koçu devletindeki Uygurlar arasında din ayrılığı yüzünden derin bir düşmanlık baş göstermişti. Bu düşmanlığı ifade eden birçok ifade Kaşgarlı'nın eseri vasıtasıyla bize kadar gelmiştir. Karahanlı Türkleri, özellikle, Yağma ve Toxsılar, Uygurlar için ''Tat'' sözünü kullanıyordu, Uygurlar da Karahanlı Türklerine ve bütün Müslümanlara "Çomak"' veya "Çomak Eri" adını vermekte idi. Kaşgarlı'da Tat kelimesi dokuz yerde geçer. Ayrıca, bu terimden türemiş dokuz türev daha vardır. Kaşgarlı Mahmud ''Tat'' sözünü şöyle açıklıyor: "Tat: Bütün Türklerin dilince Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: 'tatiğ közre tikeniğ tüpre = tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar'. (Toxsı ve Yağma dillerinde) Uygur gavurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. "Tat Tawgaç' derler ki 'Çinli ve Uygur' demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler ve Uygurlar hakkında da söylenir. Bu savın yorulması böyledir; onlar vefasızdır. Dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi, Uygurların hakkı da gözüne vurulmaktır. Başka bir savda "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas" denir ki, 'Tatsız Türk, başsız börk olmaz' demektir" (Atalay II 1986: 280-281). Orhun Yazıtları'nda "yabancı" anlamında gelen Tat kelimesinin Kaşgarlı'nın çağında hem Farsları hem de Uygurları kastedetmek için kullanıldığına bakılırsa, bu kavramın Karahanlılar döneminde önceleri Türklerden

[34] Kurban Veli, *Bizning Tarihiy Yıziklirimiz*, Ürümçi, 1986, Şincang Yaşlar - Ösmürler Neşriyati, s. 8.

olmıyanları, daha sonraları İslamlaşma süreci ile birlikte Müslüman olmıyan Türkleri (Buddizm Muhitindeki Uygurları) de kapsayan bir kavram olarak "gavur" anlamında geldiği anlaşılır. "Çapdı" maddesinde verilen "Çomak tat boynın çapdı = müslüman gavurun boynunu vurdu. Uygurca" (Atalay II 1986: 3) şeklindeki bir deyişte, Tat kelimesine gavur anlamının yüklendiği açık gösterilmişti. Kaşgarlı'nın Tat kelimesine ilgili olarak verdiği bilgilere göre, Türklerden olmayan ve Türklerden olsa da Müslüman olmıyan herhangi bir etnik grup vefasızdır. Burada Kaşgarlı hem milliyetçi hem de ümmetçi bir görüşe sahiptir. Fakat bir nokta var ki, Kaşgarlı'nın yaşadığı çağlarda Müslüman olmayan Türkler sadece Uygurlar değildir, Yabakular da dahil bir çok kabile daha İslâmiyeti kabul etmemiştir. Böyle olduğu halde, neden Kaşgarlı'da bir de gavur anlamında kullanılan bu "Tat" sözü yalnız Uygurlara atfediliyor. Neden müslüman olmayan diğer Türk kabilelerini kapsamıyor? Bu husus çok önceleri ünlü şarkiyatçı V. V. Barthold'un da dikkatını çekmişti. Bu, Tat kelimesinde kastedilen bir başka kavramında bulunduğunu gösterir. *Dede Korkut*'ta "Tat" kelimesinin şehirleşen ve yerleşik düzene geçen Türkler için kullanıldığı görülür. Başka birçok sözlükte de aynı anlamda (şehirli, çiftçi, ekinci, köylü) geçer.[35] Barthold'a göre, Tat kelimesi, yerleşik ve medeni hayat yaşayanlar anlamında bugüne kadar gelmiştir ve 11. yüzyılda da aynı anlamda kullanılmıştır.[36] Elbette, Kaşgarlı kelimenin aynı anlamından habersiz olmayacaktır. Kaşgarlı'ya göre, Uygurlar, Türkler içinde ilk olarak yerleşik hayata geçen ve şehir kültürü çok gelişen medenî bir kavimdir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Kaşgarlı Mahmud Türk boyları içinde yalnız Uygurlara ''Tat'' der. Bunun başlıca sebebi, muhtemel Türk tarihinde Uygurların erken yerleşik hayata geçmeleri ve ziraatla ve ticaretle uğraşmalarıdır. Ama burada dikkatimizi çeken husus, yerleşik hayata geçen anlamına gelen bir sözün Kaşgarlı'da, Uygurlar kast edilirken neden gavur anlamında kullanıldığıdır. Kanaatimizce Kaşgarlı, gavur anlamında gelen bu sözü sadece Uygurlara atıf etmekle Uygurların Müslüman olan bir kesiminin de bulunduğunu işaret etmiş oluyor ve bu terimi ona mukabil olarak kullanıyor. Yine Kaşgarlı'da derc olunan bir parçadan da böyle bir sonuca varabiliriz. Bu parça şöyledir:

Beçkem urup atlaka

Uygurdakı tatlaka

Oğrı yawuz ıtlaka

Kuşlar kibi uçtımız

''Atlara belge vurarak Uygurdaki tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk'' (Atalay I 1985: 483). Bu parçada geçen "Uygurdaki Tatlaka" (Uygurdaki Tatlara) sözünü nasıl yorumlamak lazımdır. Atalay'ın tercümesinde bu, "Atlara alamet vurarak Uygur köpeklerinin üzerine yöneldik. Bununla Uygur ulusunu mırad ediyor; kuşlar gibi uçarak tepelerine indik, demek istiyor" (Atalay I 1985: 484) şeklinde veriliyor. Kaşgarlı, Uygur sözünü hem vilayet hem de bir Türk kavminin adı olarak tanıtmakla birlikte Tat sözüyle Uygurların kastedildiğini açık olarak gösteriyor. Bu durumda, Kaşgarlı'nın verdiği parçadaki aynı ifadeyi "Uygur devletindeki Tatlara" şeklinde tercüme edersek yanılmış olacağız. Çünkü böyle tercüme edilirse o zaman Uygur devletinde Tat adı verilen ve Uygurlardan ayrı olan bir topluluğun bulunduğu anlaşılır ve Kaşgarlı'nın göz önünde tuttuğu kavrama aykırı düşen bir mana ortaya çıkar. Bu ifadeden "Uygurların Buddist topluluğu" denilebilecek bir kavramın ileri sürüldüğünü düşünerek onu "Uygurların

[35] Fuzuli Bayat, ''Divanü Lugat-it-Türk'te Tat Kavramının Tarihi Süreç İçinde Etno - Kültürel Değişimleri'', *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 17-19 Ekim 2008, Rize, Rize Üniversitesi Yayınları, s.729-730.

[36] V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 2006, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.75.

Tatlarına" (Uygurların Tat kitlesine) şeklinde tercüme edebilirsek o zaman çok tutarlı olur ve Tat sözüyle neden Müslüman olmayan diğer Türkler kastedilmeden sadece Uygurların göz önünde tutulduğu anlaşılır. Kaşgarlı Mahmud Uygur yazısıyla ilgili verilerinde "Müslüman olmayan Uygurlar" ifadesini kullanmakla buna mukabil olarak örtülü bir biçimde Müslüman olan Uygurların var olduğunu ileri sürmüştü. Burada, bu konuyu hatırmalak Tat sözünün mahiyetini kavramak bakımından çok faydalıdır.

Kaşgarlı, Barsgan maddesinde söyle bir söylentiyi dile getirir: "Barsgan: Afrasyab'ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu yapmıştır. Bu şehir Mahmud'un babasının şehridir. Bir takımları şöyle söylerler: Uygur Hakanının Barsgan adında bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olduğu için atları burada yetiştirmiş. Sonra Barsgan adı buraya ad olarak verilmiş" (AtalayIII 1986: 417-418). Barsgan'ın Uygur hakanının yaylası olduğunu belirten bu söylenti hangi Uygur devletinin hükümdarına işaret ediyor? Bu hususta biraz durmak lâzım geliyor. Bu rivayet Barsgan'ın Türgişler devrinde kurulmuş olduğunu ifade edebileceği gibi, aynı zamanda Orhun Uygur hâkimiyetinin ve Koçu'daki Buddist Uygur devletinin bir ara buraya kadar uzanmış olduğunu da gösterebilir. Gerçekten, Uygur Köl Bilge Kağan, kitabesinde hâkimiyetinin buraya kadar yayıldığını söylüyor. *DLT*'te "Bilge" maddesinde Kaşgarlı, "Uygur Hakanına Köl Bilge Xan" adı verilir, 'aklı göl gibi' demektir; burada çokluğu göstermek için su irkilen yere benzetilmiştir. Ve yine akıllı kişiye 'büge bilge' denir" (Atalay I 1985: 426) demektedir. Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgilerle ilgili olan Uygurların iki devrindeki iki hükümdarı vardır. Biri, Orhun'daki Uygur devletinin, diğeri İç Asya'da kurulan Uygur devletinin hükümdarıdır. Çin kaynaklarına göre, Orhun'da kurulan ve Ötüken'i başkent yapan Uygur devletinin ilk kağanı Kulliğ Boyla, kendine "Kutluğ Bilge Kül/Köl Kağan" unvanını veriyor. Bu unvan, Şine-Usu ve Kara Balgasun kitabesinde "Kül/Köl Bilge Kağan" şeklinde geçer.[37] Aru-Han yazıtında aynı unvandan başka Kulliğ'e "Köl Tarkan", "Köl Beg Bilge Kağan" unvanlarının da verildiği kaydedilir.[38] Kağanın tahta oturduğu dönemde Uygur devletinin sınırları doğuda Şirvilerin (室韦) yerleştiği bölgeden batıda Altay Dağları (金山)'na kadar uzanmıştır. Güneyde, Uygurlar çölün tamamını ele geçirip, eski Hunların topraklarını hâkimiyet altına almışlardı.[39] Uygurların ikinci kağanı Moyun-çor, Şimalde Kırgızlarla, garpta Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllarla, ayrıca Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar yaymış. Talas muharebesi(751), Tarım Havzası'nın Uygurların eline geçmesini sağlamış.[40] Bütün bu belgelerden anlaşılıyor ki, Köl/Kül Bilge Kağan devrinde Uygur devletini sınırları batıda Altay Dağları'ndan geçmemiş olmasına rağmen, onun haleflerinin tahta geçtiği devirlerde ise Uygurların sınırları batıda Kaşgarlı'nın bahsettiği Barsgan civarlarına ulaşmış ve burası muhtemel Uygurların başlıca yaylalarından olmuş. Bu hususta 821'de Uygurların başkentini ziyaret eden Temim İbn Bahr'de çok önemli bilgelere rastlıyoruz. Ona göre, Yukarı Nuşacan (Nuşcan) çevresinde dört büyük ve dört de küçük kent vardır. Yanında bir göl bulunan bir kentte tam sılahlı 20.000 asker vardır.[41] Yukarı Nuşacan'ın Kaşgarlı'da geçen Barsgan ile bir yer olduğu kesinlikle bilinmektedir.[42] Bundan anlaşılıyor

---

37 [法] J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》, 乌鲁木齐, 1982, 新疆人们出版社, 第145 页.

38 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2.baskı , Ankara, 2000, Akçağ Yayınları, s. 25.

39 陈世明, 孟楠, 高健编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》（欧阳修撰《新唐书》卷二百一十七上, 回鹘上）, 第198页; Ow -Yang-Xiu, *a.g.e*, s. 751.

40 İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, 12/2.cilt, İstanbul, 1988, Milli Eğitim Basımevi s. 180. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 23. baskı, İstanbul, 2003, Ötüken Neşriyat, s.132.

41 Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s. 195. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ⅶ, Ankara, 2000, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, s.341.

42 W. Minorskiy, "Temin İbn Bahr'ning Uyğur İlige Sayahiti", Hua-Tao, *8~10 . Esirlerdiki Ğerbiy Yurt Tarihi Hekkide Tetkikat*, 2003, Kaşker Uyğur Neşriyati, s.568.

ki, Kaşgarlı'nın kaydettiği söylenti hiç ihmal edilmez ve Orhun'daki Uygur devletinin batı sınırlarının tespit edilmesinde de önemli ve güvenilir bir kaynak sayılabilir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Turfan kazılarında ele geçen bir kazık kitabede hükümdar Kül /Köl Bilge Tengri'nin tahta çıkmasına göre hesaplanan bir tarih zaptı formülü vardır. Bunun tercümesi şöyledir: "Kutlu keng (şipkanlı), ateş kutlu (unsurlu) koyun yıl, ikinci ay, üç yeniye, gün ve ay tanrıdan kut (saadet) bulmuş, ulu kut (baht üstüne) yerleşmiş kuvvet ve faziletle il tutmuş alp arslan kutlu kül bilge tanrı hanımız... tahta oturduğu, önde (şarkta) saçiu (= çice Scha-tschou) ve arkada (garpta) Nuç Barsgan'a kadar idare ettiği ve hüküm sürdüğü çağda."[43] Burada adı geçen Kül (Köl) Bilge Tengri kimdir? Bunu, Kaşgarlı'nın dile getirdiği Köl Bilge Xan ile bir kişi zannedebilir miyız? Kazık kitabelerde adı geçen Kül/Köl Bilge Tengri'in tahta geçtiği yıllarda doğuda Şa-chou'dan batıda Nuç Barsgan'a kadar olan sahaları idare ettikleri hakkındaki bilgiler, Kaşgarlı'nın Barsgan ve Köl Bilge Xan ile ilgili olarak kaydettiklerine tam uygunluk göstermektedir. Fakat aynı kazık kitabe üzerine çalışma yapan L. Bazin, F.W.K. Müller, J. R. Hamilton, Abe Takeo gibi bilginlerin Kül/Köl Bilge Tengri'nin tahta geçtiği yıllara ait verdiği bilgiler birbirini tutmuyor. Müller'e göre, bu, 767 tarihinde yazılmış bir yazıttır, Bazın kitabenin 899 tarihli olup Köl Bilge Han'ın tahta çıkış tarihlerini gösterdiğini ve adı geçen hanın 947 yılına kadar hüküm sürdüğünü yazıyor. Hamilton ve Abe Takeo ise 947' de yazıldığını ileri sürüyor. Aynı yerde bulunan ve içerik bakımından bir bölüğü burada söz konusu olan kazıktaki metinlerle benzerlik teşkil eden diğer bir kazıktaki bilgiler göz önüne alınırsa Kaşgarlı'nın Uygur hükümdarı şeklinde zikrettiği Köl Bilge Xan, pek kuvvetli ihtimal ile bu hükümdardır.[44] Bunlardan anlaşılıyor ki, 10. yüzyıllarda Koçu Uygur devletinin sınırları kuzey batıda Isık Köl kıyılarındaki Barsgan'a kadar uzanır ve burası hükümdar sülalesi için özel at yetiştircek bir yer olmuştur. Böylece, Yedi - su havalisi Uygur devletinin sınırları içinde yer alan önemli bir bölge olmuştur.[45] Bahsedilen kazıkta geçen Nuç adlı yeri Müller ve onu takıp eden Abe Takeo, Göktürkler devrinden itibaren Çin kaynaklarında geçmeye başlayan ve Suyab Nehri'nin güneyinde, Şaş (Taşkent)'ın kuzeyinde yer aldığı bildirilen Nuçkent ile birleştirilmektedir.[46] Sayet bu görüş doğru olabilirse Uygur devletinin sınırları daha batıya uzanır. Burada amacımız, Uygur devletinin kuzey batıdaki sınırlarını kesinlikle tespit etmek değildir, sadece Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerin bu husustaki önemini belirtmektir. Gerçekten, Kaşgarlı'nın "Barsgan, "bilge" ve "Mınglak" hakkında verdiği bilgiler sayesinde biz, Uygur devletinin sınırlarının kuzey batıda önceleri Yedi-su havalisine kadar genişlediğini, sonraları Kaşgarlı'nın yaşadığı 11. yüzyılda ise bu bölgeleri kaybedip, hudutlarının aynı yönde Ila (ili) Nehri'nin orta ve yukarı mecraları ile biçimlendiğini söyleyebiliriz.

Burada bahsetmek icap eden bir başka husus da Emel Esin'in "Türk Sanatında At" adlı yazısında dile getirdiği "Kaşgarî zamanında Uygur kağanının atları, Isık Köl platosunda Barsgan'da otlatılıyordu"[47] şeklindeki ifadesidir. Bilindiği gibi, Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde Barsgan Karahanlıların sınırları içinde kalan bir şehirdi ve burası Kaşgarlı'nın babasının da memleketi olduğu bildirilmiştir (Atalay III 986: 418). Muhtemelen Emel Esin hem yukarıda bahsedilen rivayeti, hem de burasının Karahanılılar zamanında da

---

[43] Reşid Rahmeti Arat, ''Türklerde Tarih Zaptı'', *Makaleler*, 1.cilt, Ankara, 1987, Türk Kültürünü Araştırma Enistitüsü Yayınları, s. 164. Haz.: Osman Fikri Sertkaya.

[44] R. R. Arat, *a.g.e*, s.164; [法]J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》, 第152-153页; [日]安部健夫 著《西回鹘史的研究》, 乌鲁木齐, 1985年, 新疆人民出版社, 第267页; Faruk Sumer, *a.g.e,* s. 51, 102.haşiye.

[45] Osman Turan, *a.g.e* , s.86.

[46] 华涛 著《西域历史研究》(八至十世界), 2003年, 上海古籍出版社, 第, 129页.

[47] Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlılara Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Ankara, 2003, Kabalcı Yayınları, s.259.

hayvancılık bölgesi olduğunu göz önüne alarak aynı sonuca varmış olabilir. Burada ilgi çeken bir husus, Emel Esin Kaşgarlı'nın kaydettiklerini Karahanlılara izafe ederek, orasını Uygur topraklarından olarak göstermekle Karahanlıların hükümdar sülalesinin de Uygurlardan geldiklerini işaret etmiş oluyor. Al- Karşi'de Karahanlıların ilk hükümdarının adı Bilge Kül Kadır Han şeklinde zikredilmiştir.[48] Tahsin Bagguoğlu da "Köl/Kül Bilge" unvanını Uygur hanlarının Moğolistan'dan getirmiş olduklarını biliyoruz"[49] demektedir. Orhun'daki Uygur devleti ile Karahanlıların ilk hükümdarlarının unvanlarındaki bu benzerlik ve tevarüs, Koçu Uygur devletinde Kül Bilge Tengri'nin tahta geçtiği yılların takvim olarak kullanılması bu üç devletin kurucuları arasında sıkı bir bağlantının var olduğunu ve onların hâkimiyet anlayışı ve devlet geleneğinin aynı yoldan geliştiklerini göstermektedir.

Kaşgarlı'nın Tarım maddesine ilgili olarak verdiği bilgiler arasında şöyle kayıtlar da vardır: "Tarım: Tekinlere ve Afrasıyab soyundan olan hatunlara ve bunların büyük küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir; ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez" (AtalayI 1985: 396). Karahanlıları Afrasıyab soyundan gelenlerin kurduğu bir devlet olarak nitelendiren Kaşgarlı, burada Tarım adını da sadece bu devletin hiyerarşisine, bilhassa Karahanlıların hükümdar sülalesine özgü bir terim olarak gösteriyor. Fakat bizim çok ilgimizi çeken nokta, Tarım adının doğudaki Uygurlarda da kullanıldığıdır. 《册府元龟》(*Kitaplar Cevheri*)'de, 924 tarihinde Kansu Uygurlarından Çin sarayına giden bir elçinin adı "天铁林" (Tian-tie-lin) şeklinde geçiyor. Hamilton'a göre, bu adın Türkçesi Tian Tarım'dır ve Tarım ise Türkçe bir unvandır. Hamilton yine Tarım adının Tengrim kelimesinden türeyen bir terim olduğunu bildirmektedir.[50] Turfan metinlerinde Tengrim kelimesi hükümdar kızları ve zevceleri için kullanılmış bir unvan gibi görünmektedir.[51] Anlaşılıyor ki, Tarım ile Tengrim kelimeleri her iki devlette aynı anlamda kullanılıyor, üstelik ve Tarım'ın menşe'i Tengrim kelimesine bağlanıyor. Birbiriyle ilişkili olan bu iki terimin Koçu'da ve Karahanlılarda aynı hâkimiyet anlayışını ifade ettiğine veya Kaşgarlı'nın "Hakanlı hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez" şeklindeki tarifine bakılırsa her iki devletin bir kavim, yani Uygurlar tarafından kurulduğu ve din ayrılığı yüzünden Tengrim kelimesinin Karahanlılarda Tarım şeklinde kullanıldığı belli olur.

Kaşgarlı, "Kevçi" hakkında "Uygur illerine kadar Kaşgaristan'da kullanılan hububat ölçüsüdür, on rıtl alır (bir rıtl oniki okkadır)" (Atalay I 1985: 417-418) şeklinde bir açıklama vermektedir. Bu açıklamadan biz, aynı ölçünün sadece Karahanlılar ile Buddizm muhitindeki Uygurlarda müşterek olarak kullanılan bir birim olduğunu, yani döneminde kevcinin sadece Uygurlara özgü olan tartı olduğunu da düşünebiliriz.

Şunu ayrıca dile getirmek icap ediyor ki, Kaşgarlı bir tarihçi değildir, sadece bir dilcidir. Onun, eserinde hâkimiyet, hukuk, askerlik, hiyerarşi, iktisad, din, etnografya, edebiyat, yazı, tarih, çoğrafya, fen, eğitim ve folklor gibi çeşitli sahalara ilgili olarak verdiği veriler sadece sözlükleri ve dil kurallarını açıklamak yüzünden eklenen bilgilerdir. Böyle olmasına rağmen, bu bilgiler bize Karahanlılar sahasında Müslüman olan Uygurların var olduğunu ve Karahanlı hükümdar sülalesinin aynı Uygurlardan çıktıklarını göstermektedir. Üstelik o, samimî ve mümin bir Müslümandır. Bu yüzden dinî konular üzerine çok hassas davranmış ve Buddizm muhitindeki Uygurlar ile İslâmiyet çerçevesine giren Uygurları aynı adla

---

[48] Ömeljan Pritsak, "Karahanlılar" , *İslam Ansiklopedisi* , 6.cilt, İstanbul, 1968, Milli Eğitim Basımevi, s.253.

[49] Tahsin Banguoğlu, *a.g.m*. s. 102.

[50] [法]J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》, 第172页.

[51] V. F. Büchner, "Tanrı", *İslam Ansiklopedisi*, 11.cilt, İstanbul, 1979, Milli Eğitim Basımevi, s. 705.

anmaktan çekinmiş ve İslâm muhitinde yaşayan ve Karahanlıların kurucuları olan Müslüman Uygurları genel bir ad olan Türk sözü ile zikretmeyi tercih etmiştir.

Sonuç olarak Karahanılar 840 tarihinde Orhun vadisinden batıya doğru göç eden Uygurların bir kolu tarafından kurulmuş bir devlettir. Dinî ayrılık yüzünden, Kaşgarlı Mahmud Karahanlı devletinin kurucularını Buddist muhitindeki Uygurlardan ayrı tutmuş ve onları Türk adıyla tarif etmiştir. Buna rağmen bu devletin Uygurlar tarafından kurulduğunu örtülü bir şekilde belirtmiştir.

Kaynakça

ARAT, Reşit Rahmeti (1987), "Türklerde Tarih Zaptı", *Makaleler I*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ARAT, Reşit rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. Baskı, Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.

BANGUOĞLU, Tahsin (1958), "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*.

BARTHOLD, V. V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BAYAT, Fuzuli (2008), "Divanü Lugat-it- Türk'te Tat Kavramının Tarihi Süreç İçinde Etno-Kültürel Değişimleri", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 17-19 Ekim 2008, Rize: Rize Üniversitesi Yayınları.

BÜCHNER, V. F. (1979), "Tanrı", *İslam Ansiklopedisi,* 11. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi .

CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi* II, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

陈世明，孟楠，高健 编者*《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》*，乌鲁木齐，2010年，新疆大学出版社。

GABAİN, A. Von (1944), "Göktürklerin Tarihine Bir Bakış", *AÜDTCFD II.*

[日] 安部健夫 著*《西回鹘史的研究》*, 乌鲁木齐, 1985年, 新疆人民出版社.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), *Türk Dili Tarihi (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla),* 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

ESİN, Emel (2003), *Orta Asya'dan Osmanlılara Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Ankara: Kabalcı Yayınları.

冯家昇，程溯络，穆广文编著*《维吾尔族史料简编》*（修订本）上册， 北京， 1981年，民族出版社.

GENÇ, Reşat (1981), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÖMEÇ, Saadettin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

[法] J. R. 哈密顿 著*《五代回鹘史料》*, 乌鲁木齐, 1982年, 新疆人们出版社.

HAS HACİB, Yusuf (2003), *Kutadgu Bilig I*, çev. Reşid Rahmeti Arat, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

华涛 著*《西域历史研究》*(八至十世界), 2003年, 上海古籍出版社.

İZGİ, Özkan (1987), *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesiklarına Göre)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

KAFESOĞLU, İbrahim (1988), "Türkler", *İslam Ansiklopedisi,* 12/2.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KAFESOĞLU, İbrahim (2003) , *Türk Milli Kültürü*, 23. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KAŞGARLI, Mahmud (1985-1986), *DLT, I-II-III, terc.* Besim Atalay, Ankara :Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KEŞKERİY, MEHMUD (1981-1984*), Divanu Luğatit Türk (Türkiy Tillar Divani) I-II*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyati.

KLYAŞTORNY, S. G.; SULTANOF, T. İ. (2004), *Türkün Üç Bin Yılı*, 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.

LEVEND, Agâh Sırrı (1995), *Ali Şir Nevai* (*Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Lin -Gan, Gao -Zi- hu (2000), *Kedimki Uygurlar Tarihi,* Ürümçi: Şincang Helk Neşriyati.

刘昫撰 *《旧唐书》*, 北京, 1975年, 中华书局.

[古代阿拉伯] 马苏第 著 *《黄金草原》*, 西宁, 1998年, 青海人民出版社.

MİNORSKİY, W. (2003), "Temin İbn Behrning Uyğur İlige Sayahiti", Hua-Tao, *8-10. Esirlerdiki Ğerbiy Yurt Tarihi Hekkide Tetkikat*, Keşker: Kaşker Uyğur Neşriyati.

MUTİ, Halide (2010), *İbrahim Mutiî İlmiy Makaliliri*, Beijing: Milletler Neşriyati.

NORDUN, Ablet (2003), *Hudüd al-ālam,* Keşker: Keşker Uyğur Neşriyati.

欧阳修 宋祁等编 *《新唐书》*, 北京, 1975年, 中华书局. **司马光撰** *《资治通签》*(卷二百四十六、北京, 1976年, 中华书局, 7947页;

Ow-Yang-Xiu / Song-qi (2010), *Yengi Tangname*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyati.

ÖGEL, Bahaeddin (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

ÖGEL, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş VII*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

PRİTSAK, Ö. (1968), "Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi,* 6. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

REJEP, Barat (2006), *Hemit Tömür İlmiy Makaliliri*, Beijing: Milletler Neşriyati.

司马光撰 *《资治通签》*, 北京, 1976年, 中华书局.

SUMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde Şehircilik,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

TAŞAĞIL, Ahmet (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş I,* 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

[元] 脱脱 撰 *《金史》*（重印本）, 北京, 1975 年, 中华书局

TÖMÜR, Hemit; OSMANOF, Mirsultan; ĞAPPAR, Amine (1995), "Kutadğu Bilikte İpadilengen Edebiy Til Toğrisida", *Şincang İctimaiy Penler Tetkikati II*.

TURAN, Osman (2006), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* 15. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

佚名/著 王治来/ 译注 *《世界境域志》*, 2010年, 上海古籍出版社.

VELİ, Kurban (1986), *Bizning Tarihiy Yıziklirimiz*, Ürümçi: Şincang Yaşlar - Ösmürler Neşriyati.

魏良弢 著 *《中国历史：喀喇汗王朝西辽史》*, 2010年, 北京, 人民出版社.